

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของ “ธนบุรี”

ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา*

สุนทรี อาสะไย

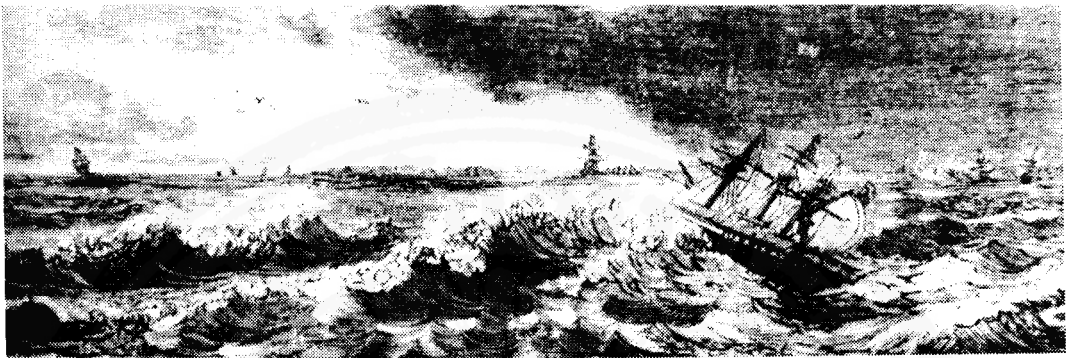
บทนำ

ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ (delta) นั้น ในทางธรณีวิทยาหมายถึง ดินดอนบริเวณปากแม่น้ำซึ่งมีรูปร่างคล้ายพัดด้ามจิ๋ว เกิดจากแม่น้ำและสาขาใหญ่ย่อยที่กระจายออกตรงปากน้ำ พาตะกอนมาทับถมตลอดเวลา ทำให้ท้องพื้นน้ำมี

ระดับสูงขึ้น กลายเป็นพื้นแผ่นดินแผ่กระจายออกตรงปากน้ำมีบริเวณกว้างต่อเนื่อง ซึ่งถ้าไม่ลุ่มเกินไปก็ใช้เพาะปลูกและตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนได้ แต่อาจเกิดน้ำท่วมคันฝั่งเสมอ (พจนานุกรมศัพท์ธรณีวิทยา:2530:34)

สำหรับ ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยในโครงการวิจัยเรื่อง “A Comparative Studies of the Chao Phrya and the mekong Delta: Land Conditions and Historical Development ร่วมกับภาควิชาธรณีวิทยา คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิโตโยต้า

สันดอนปากแม่น้ำเจ้าพระยา (บันทึกภาพถ่ายเส้นโดยนายอังรี มูโย นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2401)

(Chao Phraya Delta) เป็นอาณาบริเวณที่เกิดจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำหลายสาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำบางปะกง อาจแบ่งออกได้เป็น 2 บริเวณ คือ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเก่า (Old Delta) กับ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ (New Delta) (ซีเกฮาร์ ทานาเบ้ 2518:72) บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเก่าได้แก่บริเวณตั้งแต่ชัยนาท ต่อเนื่องลงมาจนถึงอยุธยาและสุพรรณบุรี ถือเป็นบริเวณที่เกิดจากการทับถมของตะกอนก่อน จึงเป็นบริเวณที่เกิดของชุมชนขึ้นก่อน จากหลักฐานทางโบราณคดี ยุคก่อนประวัติศาสตร์ประมาณ 2,500 ปี บริเวณนี้ ได้เกิดมีชุมชนเมืองขึ้นแล้วทางซีกตะวันตก บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีนแม่กลอง อาทิ เมืองอู่ทอง (สุพรรณบุรี) เมืองนครชัยศรี (นครปฐม) และเมืองคูบัว (ราชบุรี) (ศรีศักร วัลลิโภดม 2535:141-142)

ส่วนบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ คืออาณาบริเวณตั้งแต่อยุธยาลงมาถึงอ่าวไทย

เป็นพื้นที่ที่ไม่ค่อยมีความลาดชัน แม้จะเป็นที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูก แต่มักมีปัญหาในเรื่องการระบายน้ำ บริเวณแถบนี้ในยุคต้นประวัติศาสตร์ยังคงเป็นที่ลุ่มน้ำขังในแง่ของการเกิดชุมชนบริเวณที่เป็นธนบุรี กรุงเทพฯ นนทบุรี ปทุมธานี อยุธยา สมุทรปราการ และฉะเชิงเทรา นั้น พบว่าในช่วงยุคต้นประวัติศาสตร์ยังไม่เป็นที่ดอนพอที่จะก่อให้เกิดการสร้างบ้านแปงเมือง จึงไม่พบร่องรอยของชุมชนเมืองแต่อย่างใด (ศรีศักร วัลลิโภดม 2535: 142)

ธนบุรีในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 คือสมัยอยุธยา (1893-2310) การเกิดและการเติบโตของธนบุรีในช่วงเวลาของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สามารถสะท้อนให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสภาวะทางธรรมชาติในการปรับตัวเข้าหากัน การปรับตัวดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์

ทั้งในทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ

กำเนิดของเมืองธนบุรี

อาณาบริเวณที่เรียกว่า *ธนบุรี* อันเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพมหานครปัจจุบันนั้น แต่เดิมเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงเทพฯ มีชื่อเรียกรวมกันว่า *บางกอก* มีกำเนิดจากชุมชนเล็กๆ บนดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใกล้อ่าวไทย บริเวณที่ลำนํ้าคดโค้งเป็นรูปเกือกม้า (Oxbow Lake) เหตุที่เรียกชื่อนี้ว่าบางกอกนั้น มีผู้อธิบายว่าหมายถึงย่านที่มีต้นมะกอกน้ำขึ้นอยู่จำนวนมาก แต่ก็มีผู้อธิบายแย้งว่า น่าจะหมายถึง *บางเกาะ* เพราะเป็นบริเวณที่ลำนํ้าล้อมรอบ หรือเป็นบริเวณที่มีลำนํ้าสาขามากจนกลายเป็นเกาะจำนวนมากไปตามธรรมชาติ (ขจร สุขพานิช 2509: 56, ศรีศักร วัลลิโภดม, สัจจิตต์ วงษ์เทศ 2525: 134-136, วิชชุดา วุธาติย์ 2519: 17) คำอธิบายประการหลังดูเหมือนจะมีน้ำหนักมากกว่าเนื่องจากมีความสอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพของบริเวณนี้

ลักษณะของแม่น้ำเจ้าพระยาดั้งเดิมบริเวณที่ผ่านบางกอก สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกล่าวไว้ในคำอธิบาย *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* โดยอ้างถึงการตรวจสอบแผนที่ของพระยาโบราณราชธานินทร์ว่า

“ลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม ตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมาเดินตามแม่น้ำทุกวันนี้ขึ้นมาจากปากคลองบางกอกใหญ่ (หรือที่เรียกกันโดยมากว่า คลองบางหลวง) ในระหว่างวัดอรุณ (วัดอรุณราชวราราม-ผู้เขียน) กับวัดกัลยาณ (วัดกัลยาณมิตร-ผู้เขียน) ที่วัดกัลยาณเองเป็นต้นแม่น้ำ ตลอดวัดกะฎีจีน คือศาลเจ้าเจ็ก

ติดอยู่ข้างใต้วัดกัลยาณเดี๋ยวนี้ลำแม่น้ำเดิมเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ ไปเลี้ยวบางระมาดตลิ่งชันวกมาออกคลองบางกอกน้อย ขึ้นทางสามเสน...”

(ราชหัตถเลขา 2505: 487)

คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏในจดหมายเหตุบางกอกรีคอร์เดอร์ เล่ม 1 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2408 ในหัวเรื่อง *หนังสือหลวง* ว่า

“...ก็ที่เรียกว่า บางกอกนั้น คือแต่เดิมลำนํ้าใหญ่แต่วังนํ้าลงมาถึงวังกรมหลวงวงษาไม่มี เป็นแผ่นดินแม่น้ำเข้าไปตรงวังนํ้า แล้วเลี้ยวลงวัดชีเหล็กตลิ่งชัน แล้วเลี้ยวมาถึงป้อมวังกรมหลวงวงษา เรียกระเบียงเรือแจวมาแต่วังนํ้า ถึงวังกรมหลวงวงษาทางแต่เข้าจนเย็น เวลาเช้าหุงข้าวอยู่นํ้าวังล้นม่อไหไว้ ล่องเรือมาถึงนํ้าวังกรมหลวงวงษา จะหุงเข้าเย็นกิน นึกได้ว่าล้นม่อไหไว้ จอดเรือเข้าเดินบกไป เอม่อมมาหุงเข้าเย็นทันกินได้...” (ติ บี ปลัดเลย์ (บก.) 2408: 67)

(วังนํ้า : คือวังหน้าสมัยรัตนโกสินทร์หรือบริเวณที่เป็นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ปัจจุบัน, วังกรมหลวงวงษา : คือพระราชวังของพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ รัชกาลที่ 4 ได้พระราชทานเป็นวังกรมหลวงวงษาราชสนธิ์ ต้นสกุลสนธิวงศ์, วัดชีเหล็ก : คือวัดสุวรรณคีรี, วัดหลัง : คือวัดหลังสมัยรัตนโกสินทร์ บริเวณที่เป็นโรงพยาบาลศิริราช ถึงสถานีรถไฟบางกอกน้อยปัจจุบัน-ผู้เขียน)

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมช่วงที่ผ่านบางกอกนั้นแม่น้ำไหลมาจากทางทิศเหนือผ่านจังหวัดนนทบุรี ลงมาตามเส้นทางที่เป็นคลองบางกอกน้อย แล้วไหลวกลงมาทางทิศตะวันตกที่เป็นคลองบางระมาด เขตตลิ่งชัน แล้ว

ในสมัยอยุธยา กรุงศรีอยุธยาในฐานะที่เป็น
ราชธานีได้ทำหน้าที่เป็นเมืองท่าที่สำคัญในการ
ติดต่อค้าขาย แลกเปลี่ยนสินค้ากับต่างประเทศ
อันเป็นที่มาของรายได้สำคัญของแผ่นดิน เส้นทาง
คมนาคมและการค้าที่สำคัญ คือ การเดินเรือ
จากปากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยา
ต้องผ่านชุมชนบ้านเรือนเป็นระยะๆ ในช่วงเวลา
ดังกล่าว บางกอกได้ปรากฏตัวขึ้นในฐานะที่เป็น
แหล่งพักสินค้าที่ดีที่สุด เพราะเส้นทางที่จะเดิน
ทางต่อไปไม่สะดวกจากการคดโค้งของแม่น้ำ
(ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ 2524: 212, สุจิตต์ วงษ์เทศ
(บก.) 2530: 22)

แผนที่หมายเลข 1 แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม และคลองลัดที่ขุดขึ้นใหม่

บางกอกได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองในราวปี พ.ศ. 2100
เพื่อทำหน้าที่เป็น เมืองหน้าด่าน รักษาคลองลัดที่

ชุดขึ้น (วิชชุตา วุทธาทิตย์ 2519: 21) คือ ทำหน้าที่ในการป้องกันข้าศึกศัตรูที่มาจากภายนอก โดยเฉพาะทางทะเล ก่อนที่จะเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยา รวมถึงการเป็นด่านที่ทำหน้าที่ตรวจตราและจัดเก็บภาษีสินค้าที่ผ่านเข้าออก กฎหมายที่ตราขึ้นในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิระบุนามเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ว่า *ทณบุรี* หรือ *ทณบุรีศรีมหาสมุทร* ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองที่มีต่อทะเล (สุเมธ ชุมสาย 2529: 191) อันสัมพันธ์กับหน้าที่ที่ได้กล่าวข้างต้น มีตำแหน่ง นายพระขนอนทณบุรี ปรากฏในพระไอยการอาชญาหลวง ทำหน้าที่นายด่าน (คุรุสภา 2505: 89) ความสำคัญของการเป็นเมืองหน้าด่านควบคุมทางทะเล เห็นได้ตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าปราสาททอง ดังที่จดหมายเหตุวันวลิตได้บันทึกไว้ว่า เมืองด่าน

ทณบุรีบังคับให้เรือสำเภาฮอลันดาต้องมอปปินใหญ่ให้เจ้าหน้าที่นำขึ้นเก็บรักษาไว้ยังที่ทำการเมืองก่อนจะอนุญาตให้เรือเดินทางต่อขึ้นมายังกรุงศรีอยุธยา (ขจร สุขพานิช 2518: 78)

ปลายสมัยอยุธยา เมืองทณบุรี หรือที่เอกสารฝรั่งส่วนใหญ่ยังคงเรียกว่าเมืองบางกอกถือเป็นเมืองหน้าด่าน และเมืองพักสินค้าที่สำคัญที่สุด โดยเฉพาะเมื่อกรุงศรีอยุธยามีกิจการค้าในปริมาณที่มากและแน่นอนกับประเทศตะวันตก อยุธยาได้สร้างป้อมค่ายแบบยุโรปขึ้นทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเพื่อทำหน้าที่ป้องกันอริราชศัตรูที่อาจเข้ามาทางทะเล นิโกลาส์ แชรร์แวลส์ บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวว่าบางกอกเป็น เมืองท่าที่ทำหน้าที่ เมืองหน้าด่านที่สำคัญที่สุด โดยระบุว่า

ทิวทัศน์ของ “บางกอก” มองจากแม่น้ำเจ้าพระยา

“บางกอก (Bankoc) เป็นสถานที่อันมีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักรสยามอย่างปราศจากข้อสงสัย เพราะว่าในบรรดาเมืองท่าด้วยกันแล้ว ก็เป็นแห่งเดียวเท่านั้นที่พอจะป้องกันข้าศึกได้ ผังเมืองนั้นมีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้าง มีอาณาบริเวณไม่เกินไปครึ่งลิ มีกำแพงกันเฉพาะทางด้านชายแม่น้ำใหญ่ ซึ่งไหลผ่านตัวเมืองทางด้านทิศตะวันตกกับทิศใต้ เหนือจากปากอ่าวขึ้นมาประมาณ 12 ลิ ตรงแหลมที่แม่น้ำแบ่งสายทางแยกนั้นมีพื้นที่เป็นรูปจันทร์ครึ่งซีก เป็นท่าเลพอป้องกันได้ มีป้อมอยู่เพียงแห่งเดียว มีปืนใหญ่หล่ออยู่ 24 กระบอก ใช้การได้ดี ตรงฝั่งปากแม่น้ำตรงกันข้ามมีป้อมเล็กๆ อีกป้อมหนึ่งซึ่งไม่น่าจะทำการป้องกันได้แข็งแรงนัก แม้จะมีปืนใหญ่ตั้ง 30 กระบอก ป้อมทั้งสองป้อมนี้ ถ้าจะเรียกได้ว่าเป็นป้อม มีทหารคริสตัง 100 คนควบคุมอยู่ ส่วนใหญ่เป็นปอร์ตุเกสลูกครึ่ง มีผู้บังคับบัญชาเป็นนายร้อยเอก กับนายทหารชั้นสัญญาบัตรที่ควบคุมการฝึกอยู่ทุกวัน...” (นิโกลาส์ แชรแวส 2506: 50-51)

ป้อม 2 ป้อมที่แชร์แวสกล่าวถึงถูกเรียกชื่อรวมกันว่า *ป้อมบางกอก* ป้อมใหญ่ที่ใช้การได้ดีสร้างขึ้นทางฝั่งตะวันตก หรือฝั่งธนบุรี คือ *ป้อมวิชัยประสิทธิ์* ซึ่งสร้างในปี พ.ศ.2208 (ศิลปากร 2491: 48) อยู่ในบริเวณที่เป็นกองบัญชาการทหารเรือปัจจุบัน ส่วนอีกป้อมหนึ่ง คือ *ป้อมวิหาเยนทร์* อยู่บนฝั่งกรุงเทพฯ ตรงบริเวณปากคลองตลาด ซึ่งปัจจุบันถูกรื้อลงหมดแล้ว

เมืองธนบุรี มีตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นที่ *ออกพระศักดิ์สงคราม* เดิมเจ้าเมืองเป็นชาวเตอร์กี แต่ในปี พ.ศ.2228 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้โปรดให้นายทหารที่มากับคณะทูตของเซวาลิเยร์เดอโชมองต์ คือ เซวาลิเยร์ เดอ ฟอบัง เป็นเจ้าเมือง

ธนบุรีแทน ทั้งยังได้โปรดฯให้วิศวกรฝรั่งเศสปรับปรุงป้อมให้ถูกแบบ และแข็งแรงพอที่จะใช้ป้องกันอริราชศัตรูได้ (แชร์แวส 2506: 51, ขจร สุขพานิช 2521: 204) อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ.2231 อันเป็นปีสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เกิดเหตุการณ์สำคัญขึ้นที่เมืองธนบุรี เมื่อปรากฏว่านายทหารฝรั่งเศสที่โปรดให้เข้ามารักษาการณ์ได้เข้ายึดเมืองและป้อมบางกอก ซึ่งเท่ากับเป็นการปิดประเทศเพราะอยุธยาขึ้นอยู่กับการณ์ทางน้ำ (สุเมธ ชุมสาย 2529: 190) เกิดการต่อสู้ระหว่างฝ่ายไทยภายใต้การควบคุมของพระเพทราชา กับฝ่ายทหารฝรั่งเศส และหลังวิกฤตการณ์ครั้งนั้นอยุธยาต้องรื้อถอนป้อมลงบางส่วน

หลังการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยาธนบุรีได้ปรากฏความสำคัญอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตัดสินพระทัยเลือกเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวง ในปี พ.ศ.2311 ภายหลังจากที่ทรงกระทำพิธีปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ปรากฏพระนามต่อมาว่า พระเจ้าตากสินมหาราช หรือ *พระเจ้ากรุงธนบุรี* เนื่องจากเป็นช่วงเวลาของการก่อร่างสร้างตัวขึ้นใหม่ ประกอบกับยังมีภาวะของการทำศึกสงครามทั้งภายนอกภายใน การตัดสินพระทัยเลือกเอาเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวง จึงมีเหตุผลอยู่ที่ความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ของธนบุรี กล่าวคือ ธนบุรีอยู่ใกล้ปากน้ำที่มีการติดต่อทางทะเลกับภายนอกได้ ทำให้อาจซื้ออาวุธยุทธภัณฑ์จากภายนอกได้สะดวก และสามารถขนออกทะเลได้ในยามต้านทานข้าศึกไม่ไหว อีกทั้งบริเวณนี้ได้เติบโตเป็นชุมชนหนาแน่น มีป้อมปราการอยู่แล้ว รวมถึงมีแหล่งเสบียงอาหารที่สมบูรณ์อยู่ในบริเวณใกล้เคียง (ขจร สุขพานิช

2521: 121-123, สุธิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530: 25)

ธนบุรีในฐานะที่เป็นเมืองหลวงแห่งใหม่นั้น พระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้สร้างกำแพงเมืองขึ้นทั้งสองฟากของแม่น้ำ โดยเอาแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่กลางเมือง กล่าวคือ ทางฟากตะวันออกที่เป็นกรุงเทพฯ นั้นโปรดให้ขุดเป็นคูเมือง คือคลองหลอดในปัจจุบัน ส่วนทางตะวันตกก็โปรดให้ขุดเป็นคูหลังเมือง ตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ เป็นคลอง 3 คลองต่อกันคือ คลองวัดท้ายตลาด หรือวัดโมลีโลกยาราม คลองบ้านหม้อ และคลองบ้านขมิ้น (กิตติ ดันไทย 2520: 34, เทพชู ทับทอง 2535: 28)

การตั้งถิ่นฐาน ชุมชน และคลอง

จากลักษณะทางกายภาพของบางกอกที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาไหลคดโค้ง เป็นเหตุให้กระแสน้ำนำเอาตะกอนจากที่ต่างๆ ทางเหนือมาทับถมทุกปีในฤดูน้ำหลาก ทำให้มีสภาพภูมิประเทศที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน จึงมีการตั้งบ้านเรือนจนกลายเป็นชุมชนที่เรียกว่า *บางกอก* มาตั้งแต่ก่อนมีการขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ ในปี พ.ศ. 2065 แล้ว ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกๆ นั้น บ้านเรือนผู้คน วัดวาอาราม ตลอดจนเรือกสวนไรร่น่าจะอยู่กระจายไปตามแนวริมฝั่งทั้งสองของแม่น้ำเจ้าพระยา

ผลของการขุด *คลองลัดบางกอกใหญ่* ประการหนึ่งคือ การทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมตื้นเขินจนกลายเป็นสภาพเป็นคลอง คือคลองบางกอกใหญ่ และบางกอกน้อย ได้ก่อให้เกิดความผันแปรในแง่ของที่ตั้งชุมชนในฝั่งตะวันตก สภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ วัด ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชน

ที่เคยตั้งอยู่ริมแม่น้ำมาแต่เดิม ได้กลายเป็นสภาพเป็นวัดที่อยู่ริมคลองและอยู่กลางสวนดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายไว้ว่า

“...อย่างหนึ่งให้สังเกตด้วยวัด วัดเรียงไปตามฝั่งข้างตอน แต่ปากคลองไปจนวัดสังกระจาย ก็ฝั่งกระตึ้นไม่มีวัดเพราะเป็นแม่น้ำ วัดไปมีฝั่งแม่น้ำเก่าคือ *วัดดอกไม้* (วัดบุปผาราม-ผู้เขียน) *วัดใหญ่* (วัดใหญ่ศรีสุพรรณ-ผู้เขียน) *วัดน้อยบางไส้ไก่* (วัดหิรัญโรจิ-ผู้เขียน) วัดเหล่านี้อยู่ฝั่งแม่น้ำโบราณ กลายเป็นวัดกลางสวนไปเสียแล้ว ไปถึงบางยี่เรือจึงมีวัดริมคลองเป็นฝั่งน้ำเก่า ก็แนวฝั่งข้าง *วัดสังกระจาย* ต่อไปมี *วัดดิววด* *วัดเจ้ามูล* อยู่ในฝั่งแม่น้ำเก่า เดิมนั้นกลายเป็นวัดกลางสวนไปเสียแล้ว คลองที่ด้านตั้งอยู่เดิมนั้นเป็นคลองเดิมโบราณ คลองนั้นแลชื่อว่าคลองบางหลวงแท้... (ดี บี บัลด์เลย์ (บก.) 2408: 68) (เน้นโดยผู้เขียน)

ผลที่ตามมาจากการขุดคลองลัดบางกอกใหญ่อีกประการหนึ่งก็คือ ทำให้เขตบางกอกฝั่งตะวันตกหรือธนบุรีกลายเป็นพื้นที่เกาะที่แยกตัวออกจากเขตบางกอกฝั่งตะวันออกหรือฝั่งกรุงเทพฯ ความสำคัญของบางกอกหลังจากนั้นอยู่ที่ฝั่งธนบุรีอันเป็น *บริเวณที่ดอน* กว่า (ทิพากรวงศ์ 2526: 7) และมีผู้คนตั้งหลักแหล่งมาแต่เดิม จึงเกิดวัดวาอารามเรือกสวนไรร่น่า มีการขุดคลองเพื่อการคมนาคมระหว่างย่านที่เป็นชุมชนด้วยกัน และคลองลัดเพื่อเชื่อมกับแม่น้ำลำคลองที่อยู่ห่างออกไปทางตะวันตกและทางเหนือ (สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530: 25, กิตติ ดันไทย 2520: 39-45, ชูศิริ จามรมาน 2525: 194)

ชุมชนที่บางกอกหรือธนบุรีได้มีความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อธนบุรีได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเมืองหลวง การที่พระเจ้า

ตากสินมหาราชได้ขยายเมืองจากฝั่งตะวันตกข้ามแม่น้ำมาบนฝั่งตะวันออก โดยสร้างกำแพงเมืองและคูเมืองใหม่ ได้มีผลทำให้ศูนย์กลางของชุมชนอยู่กลางแม่น้ำเจ้าพระยาพอดี (สุเมธ ชุมสาย 2529: 192) เฉพาะพื้นที่เขต คลองบางกอกใหญ่ ซึ่งประชาชนทั่วไปเปลี่ยนมาเรียกว่า คลองบางหลวง นั้น ได้มีการขยายตัวของชุมชนอย่างกว้างขวาง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า คลองบางกอกใหญ่ นั้นแต่เดิมก็ใหญ่เท่ากับ คลองบางกอกน้อย เนื่องจากเป็นลำแม่น้ำสายเดิมเช่นเดียวกัน แต่เพราะตั้งอยู่ใกล้ตัวเมืองธนบุรี ผู้คนสร้างบ้านเรือนขยายลงมามาก มีการปักถากที่ทางออกไป ทำให้คลองแคบลง ราษฎรเห็นว่าเล็กกว่า คลองบางกอกน้อย ไม่ควรเรียกว่า บางกอกใหญ่ เห็นว่าเท่ากับคลองบางหลวงแท้ คือคลองเฉพาะบริเวณตั้งแต่ด่านเลี้ยวเข้าไปข้างวัด ปากน้ำภาษีเจริญ จึงเรียกว่า คลองบางหลวง แต่ก็ทรงอธิบายความเห็นของผู้รู้อื่นๆ ด้วยว่า ที่เรียกว่า คลองบางหลวงนั้น เรียกในแผ่นดินพระเจ้าตากสินมหาราช เนื่องจากที่ทรงตั้งพระราชวังที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คนก็เรียกว่า วังหลวง และในครั้งนั้นพระเจ้าตากฯได้ให้ไ่บ้านราษฎรเป็นอันมากเพื่อเอาเป็นที่หลวงพระราชทานขุนนางและเจ้านาย และคนที่เดินเรือผ่านเส้นทางนั้นต้องระวังตัวต่างๆ จึงเรียก คลองบางกอกใหญ่ แต่เดิมว่า คลองบางหลวง เช่นเดียวกับ จีนแต่จีว ในแผ่นดินพระเจ้าตากฯที่คนเรียกว่า จีนหลวง อย่างไรก็ตามในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นทรงโปรดให้ราชการในสมัยของพระองค์เรียกคลองนี้ว่า คลองบางกอกใหญ่ ตามเดิม และให้เรียก คลองบางหลวง เฉพาะบริเวณที่เป็นคลองบางหลวงแท้เท่านั้น

(ดี ปี บัลดเลย์ (บก.) 2408: 68)

ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา บางกอกหรือธนบุรีตั้งอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ตอนบน (deltaic high) บริเวณนี้สันนิษฐานว่าอาจเกิดจากเนินเกาะเก่าที่ทับถมกันหนาอยู่ในอ่าวไทย หรือแนวคันกั้นน้ำธรรมชาติแถบใกล้ปากแม่น้ำ มีลักษณะความลาดชัน และความสูงกว่าที่ราบตอนล่างนิดเดียว ฉะนั้นตอนปลายหน้าฝนจึงมักมีน้ำท่วมขังอยู่ แต่ระบายออกได้รวดเร็วและสะดวกกว่าที่ราบตอนล่าง (Takaya 1971: 390-391) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ในระยะเริ่มแรก เป็นการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำก่อน จากนั้นจึงมีการขยายตัวไปยังบริเวณพื้นดินตอนในที่อยู่ลึกเข้าไป ทั้งนี้โดยมีการขุดคลองเพื่อช่วยในแง่ของการจัดการชลประทาน คือการส่งน้ำและระบายน้ำให้เหมาะสมในการอยู่อาศัยและทำการเพาะปลูก

การขุดคลองได้เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในลักษณะที่เป็น คลองซอย หรือ คลองแยก โดยเฉพาะที่แยกจากคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ คลองในลักษณะนี้ส่วนใหญ่เป็นคลองขนาดเล็ก ที่ชุมชนนั้นๆ ได้ร่วมมือร่วมใจกันขุดขึ้น โดยที่อาจมีลำน้ำเล็กๆ ตามธรรมชาติอยู่ก่อนแล้วบ้าง และมีทั้งที่เป็นคลองเก่าแก่มาตั้งแต่สมัยอยุธยา เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ คลองที่ขุดขึ้นนั้นยังสามารถสร้างเครือข่ายของการคมนาคมที่เชื่อมโยงชุมชนต่างๆ ให้ติดต่อถึงกัน รวมถึงใช้เป็นเส้นทางการค้า และการขนส่งผลิตผลในเขตต่างๆ ไปยังตลาด กล่าวคือ คลองที่แยกจากคลองบางกอกน้อย ได้แก่ คลองบางยี่ขัน

คลองบางบำหรุ คลองชักพระหรือคลองตลิ่งชัน คลองบางระมาด คลองบางขุนศรี คลองบางขุนนท์ คลองบางพรหม ส่วนคลองที่อยู่ช่วงกลางๆ ระหว่างคลองบางกอกน้อยกับคลองบางกอกใหญ่ ได้แก่ คลองมอญ คลองบางน้อย คลองบางเชือกหนัง คลองบางแกว คลองพระยาราชมนตรี คลองบางพลี คลองบางจาก และคลองที่แยกจากคลองบางกอกใหญ่ ได้แก่ คลองบางสะแก คลองบางน้ำชัน คลองลำเหร่ คลองบางไส้ไก่ คลองบางลำภูล่าง คลองตันไทร และคลองसान (ดูแผนที่หมายเลข 2) (เทพชู ทับทอง 2518: 60-62, กาญจนาคพันธ์ 2519(1): 9-20, ทศนี้อยู่ สุภเมธี 2529: 13-27, ปิยนาค บุณนาค (บก.) 2525: ผ.43-47)

มีข้อที่น่าสนใจประการหนึ่งเกี่ยวกับคำว่า *บาง* ที่ปรากฏในคำว่า *บางกอก* ก็ดี *บางกอกน้อย* *บางกอกใหญ่* ก็ดี บลัดเลย์ได้อธิบายไว้ใน อักษรวิธานศัพท์ว่า *บาง* หมายถึง คลองย่อยๆ เป็นที่มีน้ำ (บลัดเลย์ 2416: 260) เช่นเดียวกับ พระราชวินิจฉัยของรัชกาลที่ 4 ที่ว่า *บาง* แปลว่า *คลอง บางกอกน้อย* และ *บางกอกใหญ่* ก็คือ *คลองบน* และ *คลองล่าง* ที่เรียกว่า *บางกอก* เหมือนกัน (บลัดเลย์ (บก.) 2408: 68) พระราชวินิจฉัยดังกล่าวค่อนข้างสอดคล้องกับคำเรียกย่านหรือชุมชนบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เรียกบางกอกน้อยว่า *บางบน* และบางกอกใหญ่ว่า *บางล่าง* (ภาสกรวงศ์ 2515: 167-168, พิเชิตปรีชากร 2515: 160) ขณะที่เมื่อดู พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ปีพ.ศ.2493 ก็อธิบายคำว่า *บาง* ว่าหมายถึง *ทางน้ำ* หรือ *ตำบลริมคลอง* (ราชบัณฑิตยสถาน 2493: 565) สรุปก็คือ

คำว่าบางและคลองนั้นมีความหมายเหมือนกัน และสามารถใช้แทนกันได้ เห็นได้ชัดจากกรณีบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ และคำว่า *บาง* ก็ยังไปปรากฏแพร่หลายในการใช้เรียกคลองและชุมชนริมคลองต่างๆ ที่แยกย่อยจากคลองบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น และรวมไปถึงการเรียกคลองในเขตอื่นๆ ด้วย

ในบรรดาคลองต่างๆ ในเขตธนบุรี คลอง *บางกอกน้อย* ถือเป็นศูนย์กลางของการคมนาคมและการค้าที่สำคัญมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กาญจน นาคันทนได้สะท้อนภาพตลาดน้ำคลองบางกอกน้อย ในปี พ.ศ.2436 คือสมัยรัชกาลที่ 5 ไว้ในนวนิยายเชิงชีวิตประวัติบุคคลเรื่อง *เธอเป็นเพียงแหวนพลอย* ว่า

“ศูนย์การค้าใหญ่ของบางกอกสมัยนั้นอยู่ที่บางกอกน้อยนี้ สองฝั่งคลองเต็มไปด้วยแพค้าขาย และแพอยู่อาศัย สภาพของบ้านลอยน้ำ และศูนย์การค้าลอยน้ำ ดูอันหนาแน่นยิ่งนัก ในคลองเต็มไปด้วยเรือใหญ่น้อยขวักไขว่ไปหมด ตั้งแต่เช้ายันดึก บ้างก็แจว บ้างก็พาย ที่หน้าแพหรือข้างๆ มีหลักไม้ไผ่ปักไว้แน่นระกระกะไปหมด สำหรับให้ลูกค้าได้ผูกเรือ เมื่อต้องการขึ้นไปเลือกสินค้าบนแพ ถ้าไม่จำเป็นต้องขึ้นไปบนแพก็จอดเรือเทียบหน้าแพ ร้องสั่งให้เจ้าของแพหยิบของที่ต้องการส่งให้ที่เรือ จ่ายเงินทองกันตรงนั้นเลย

พวกชาวสวนเอาของสวนใส่เรือมาขายเร่ขายกัน เคลื่อนทั้งขึ้นทั้งรุ่ง เสียงร้องขายสินค้า...เนื่อกันบ้าง แม่เอ๊ย พ่อเอ๊ยบ้าง ลูกค้าที่มาหาซื้อทั้งชาวบ้าน ชาวสวน ชาวนา ข้าราชการ และผู้มีบรรดาศักดิ์ปันเปกันน่าสนุก...” (กาญจน นาคันทน 2536: 35)

นอกจากการขุดคลองแยกแล้ว ก็ยังมีการขุด

คลองประเภท *คลองลัด* และ *คลองเชื่อม* กับแม่น้ำ ซึ่งทำให้ธนบุรีสามารถเชื่อมโยงการติดต่อกับชุมชน และหัวเมืองอื่นๆ ที่อยู่ห่างไกลออกไป คลองในลักษณะนี้เป็นคลองขนาดใหญ่ที่รัฐเข้าไปดำเนินการขุด ในสมัยอยุธยาได้แก่การที่พระมหากษัตริย์โปรดให้เกณฑ์ไพร่มาขุด ขณะที่เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก็โปรดฯให้จ้างแรงงานจีนขุดขึ้น

สำหรับการขุดคลองลัดนั้น นอกจากการขุดคลองลัดบางกอกใหญ่แล้ว ก็มีการขุด *คลองลัดบางกรวย* (ดูแผนที่หมายเลข 1) ในสมัยพระมหาจักรพรรดิ โดยขุดตั้งแต่วัดชลอริมวัดชีเหล็ก (วัดสุวรรณคีรี) ในคลองบางกอกน้อย เป็นการแก้ปัญหาความคดโค้งของแม่น้ำ และทำให้สามารถเดินทางจากถนนบุรีตรงมาบางระมาดได้ถึงชั้นได้โดยไม่ต้องอ้อมบางกรวย ลงมาสามเสน (พนรัตน์ 2505(1): 576, 2505(2): 488)

ส่วนคลองเชื่อมนั้นที่สำคัญและเก่าแก่ที่สุด คือ *คลองด่าน* เป็นคลองที่เชื่อมต่อจากคลองบางกอกใหญ่ลงมาทางตอนใต้ ต่อเนื่องกับคลองสนามชัย และคลองมหาชัยในเขตเมืองสมุทรสาคร โดยขุดตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ก่อนสมัยพระไชยราชาธิราช (สุจิตต์ (บก.) 2530: 26) ส่วนคลองมหาชัยหรือคลองเก่าที่เรียกว่าโคกขามนั้น ขุดในสมัยพระพุทธเจ้าเสือ และมาเสร็จในสมัยพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เส้นทางคลองด่าน คลองสนามชัย และคลองมหาชัย ถือเป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนมาแต่โบราณ (สุจิตต์ (บก.) 2530: 9) นอกจากนี้ก็ยังมียุค *คลองบางขุนเทียน* ซึ่งเป็นคลองเก่าตั้งแต่สมัยอยุธยาและมาขุดซ่อมในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยโปรดให้ขุดตั้งแต่วัดปากน้ำถึงบางขุนเทียน

และจากบางขุนเทียนถึงวัดกกและวัดเลา

คลองที่มีการขุดขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เป็นคลองขนาดใหญ่ เริ่มจากในปี พ.ศ.2403 โดยรัชกาลที่ 4 ได้โปรดให้เจ้าพระยาบวรวิกรมมหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) เป็นแม่กองจ้างจีนขุด *คลองมหาสวัสดิ์* โดยขุดตั้งแต่แม่น้ำอ้อมวัดไชยพฤกษ์มาลา (ตลิ่งชัน) ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่ศาลเจ้าสุบิน ระยะทาง 676 เส้น (กิตติ ตันไทย 2520: 70) และในปี พ.ศ.2410 ก็โปรดฯให้พระภาณุสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร) ใช้เงินภาษีฝิ่นหักเป็นค่าจ้างจีนขุด *คลองภาษีเจริญ* โดยขุดตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำ ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลดอนไก่ดี ระยะทางยาว 620 เส้น ถือเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญระหว่างหัวเมืองในแม่น้ำท่าจีนกับกรุงเทพฯ โดยเฉพาะการค้าน้ำตาล (วงษานุประพัทธ์ 2484: 20, กิตติ ตันไทย 2520 :67-68)

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็โปรดให้ขุดคลองในเขตนี้ต่อเนื่องอีก 2 คลอง คือ *คลองทวีวัฒนา* และ *คลองนราภิรมย์* กล่าวคือโปรดฯให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองทวีวัฒนา โดยขุดตั้งแต่คลองภาษีเจริญฝั่งเหนือทะเลคลองมหาสวัสดิ์ เป็นระยะทาง 340 เส้น ทั้งนี้โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อจะแก้ไขปัญหาคความตื้นเขินของคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญ ซึ่งมีปัญหาสืบเนื่องจากการที่กระแสน้ำจากแม่น้ำมีความแรง ทำให้คลองตื้นเขินและเป็นอุปสรรคในการคมนาคม หลังจากนั้นก็โปรดฯให้ขุดคลองนราภิรมย์ต่อเนื่องจากคลองทวีวัฒนา ไปออกแม่น้ำท่าจีนเป็นระยะทางยาว 540 เส้น เพื่อช่วยระบายน้ำจากแม่น้ำท่าจีน และแก้ปัญหาคกระแสน้ำที่ไหลแรงของคลอง

มหาสวัสดิ์และภาษีเจริญ คลองที่ขุดในสมัย
รัตนโกสินทร์นอกจากจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อการ
คมนาคมแล้ว ก็ยังเป็นการขยายพื้นที่เพาะปลูก
อย่างสำคัญสำหรับเขตนี้ (วงษาอนุประพัทธ์ 2484: 144,
กิตติ ดันไทย 2520: 81-83)

ชุมชนกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม

ในฐานะที่เป็นแหล่งที่พักสินค้า และเมือง
หน้าด่านสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา บางกอก
หรือธนบุรีจัดอยู่ในฐานะที่เป็นแหล่งชุมชนของชน
นานาชาติ ที่คนจากหลายเชื้อชาติภาษาหลาย
วัฒนธรรมเข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกัน มีพัฒนาการ
ของการตั้งถิ่นฐานการประกอบอาชีพ และมีการ
ผสมผสานทางด้านวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และ
วัฒนธรรม

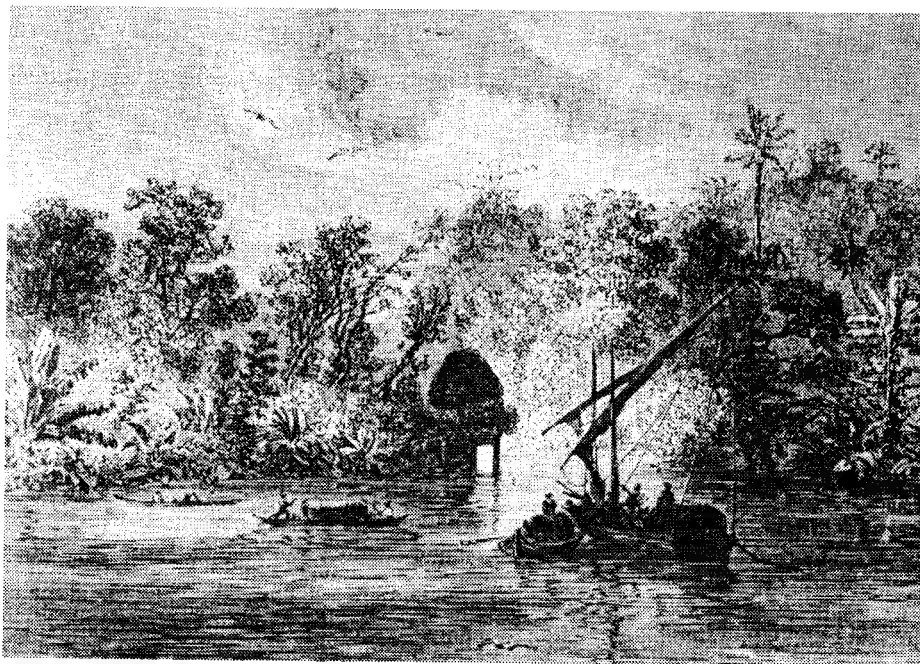
ชุมชนที่มีขนาดใหญ่และเก่าแก่ที่สุดน่าจะได้แก่
ชุมชนมุสลิม ชนมุสลิมได้เข้ามาตั้งหลักแหล่ง
ก่อนสมัยพระเจ้าทรงธรรม โดยมาตั้งรกราก
ที่ คลองบางกอกใหญ่ ระหว่างท้ายพระราชวังธนบุรี
วัดท้ายตลาดกับวัดหงส์รัตนาราม มีการสร้าง
มัสยิดต้นสนเป็นมัสยิดประจำชุมชน ซึ่งเป็นมัสยิด
ของนิกายสุหนี่ (ชาวต้นสน 2518: 7-8) เมื่อใกล้ที่
จะเสียกรุงศรีอยุธยาและหลังการเสียกรุง พวก
มุสลิมได้อพยพจากพระนครศรีอยุธยาลงมาอาศัย
ที่ตำบลนี้อีกมาก มีการขยายเนื้อที่ที่อยู่อาศัยออกไป
ตลอดทั้งสองฝั่งคลอง ลึกเข้าไปจนถึงตลาดพลู
(วิชชุตา วุฒาติธย์ 2519: 12)

เมื่อตั้งธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวงมีข้าราชการ
จำนวนไม่น้อยที่เป็นมุสลิม อาทิ เจ้าพระยาจักรี
(แขก) พระยายมราช พระยาราชวังสัน ข้าราชการ
เหล่านี้ได้ร่วมมือกับคนในชุมชนบูรณะและขยาย

มัสยิดต้นสน ขณะที่พระเจ้าตากสินฯ ก็ได้ทรง
พระราชทานที่ดินส่วนหนึ่ง เพื่อขยายเนื้อที่มัสยิด
และใช้เป็นสุสานสำหรับข้าราชการที่เป็นมุสลิม
(ชาวต้นสน 2518: 14)

นอกจากนั้น ก็ยังมีมุสลิมที่บริเวณแถบคลอง
มอญใกล้สะพานเจริญพาคณ์ มีมัสยิดเรียกว่า กุฎี
ปลายนา เป็นมัสยิดนิกายเจ้าเซ็น ซึ่งเจริญมาคู่
กับมัสยิดต้นสน

สำหรับ ชุมชนจีน นั้น พบว่าช่วงปลายสมัย
อยุธยาต่อต้นรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่าคนจีน
ในสยามอาศัยอยู่มากในเขตชายฝั่งทะเลและ
บริเวณลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ๆ โดยเฉพาะบริเวณ
ปากแม่น้ำ (สกินเนอร์:2529:80-81) เฉพาะที่ธนบุรี
ในสมัยอยุธยา นั้น มีชุมชนจีนอยู่แล้วที่ คลอง
บางกอกใหญ่ฝั่งใต้ บริเวณที่เรียกว่า บ้านกุฎีจีน
ที่เรียกว่ากุฎีจีนนั้น เนื่องจากแต่เดิมมีพระภิกษุ
จีนได้พำนักอยู่ที่กุฎีหมู่หนึ่งมีนามว่า เกียนอันแกง
บริเวณนี้เมื่อถึงรัชกาลที่ 3 ได้สร้างวัดขึ้นใหม่ คือ
วัดกัลยาณมิตร (ชัย เรื่องศิลป์ 2519: 278, ประวัติ
วัดกัลยาณ 2535: 3) ในรัชสมัยของพระเจ้าตากสินฯ
มีชาวจีนจำนวนมากที่อพยพมาจากเขมร โดยมี
พระยาราชเศรษฐีเป็นหัวหน้าควบคุม โปรดฯให้
ตั้งบ้านเรือนบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา
ในเขตกำแพงเมืองที่ขยายใหม่ บริเวณที่เป็นท่า
ราชวรดิษฐ์ และพระบรมมหาราชวัง จนเมื่อมี
การย้ายพระนครในรัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้ทำการ
ย้ายชุมชนดังกล่าวไปอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่วัด
สามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง ทางใต้ของ
พระบรมมหาราชวังประมาณ 3 กิโลเมตร (ทิพากร-
วงศ์ 2526: 7-8, บุญพนาถ สุวรรณมาศ 2525: 2)
การย้ายเมืองหลวงจากอยุธยามายังกรุงธนบุรี

แม่น้ำเจ้าพระยาที่อยุธยา

ได้ทำให้ฐานะของธนบุรีที่เคยเป็นเมืองหน้าด่านเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว พระเจ้าตากสินในฐานะที่ทรงมีเชื้อสายจีนทางพระราชบิดา ทรงสนับสนุนให้มีการอพยพคนจีนเข้ามายังสยามเพื่อช่วยฟื้นฟูเศรษฐกิจที่ทรุดโทรม มีการอพยพชาวจีนจากจังหวัดแต้จิ๋ว มณฑลกลว้างต้ง ซึ่งเป็นถิ่นฐานเดิมทางพระราชบิดาเข้าสู่สยามเป็นจำนวนมาก กระทั่ง จีนแต้จิ๋ว เป็นกลุ่มที่ใหญ่ที่สุดของคนจีนในเฉพาะภาคใต้ที่เป็นจีนฮกเกี้ยน (Ishii:1978:35, นิธิ:2529:61-62) ชาวจีนเหล่านี้ได้รับการต้อนรับและสิทธิพิเศษมากดังที่รู้จักกันในนามว่า “จีนหลวง” ขณะเดียวกับการสถาปนาเมืองธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวงก็ทำให้ธนบุรีมีฐานะเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของอาณาจักรภายใต้บทบาทของการนำของคนจีน และธนบุรีก็ได้เข้าแทนที่อยุธยา ใน

ฐานะที่เป็นเมืองท่าสำคัญที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ (Ishii 1978: 35)

ในการที่คนจีนแต่จ้าวอพยพเข้ามาในสมัยพระเจ้าตากสินนั้น มีข้อที่น่าสังเกตด้วยว่า บางส่วนหรืออาจเป็นส่วนใหญ่มีพื้นเพมาจากชาวนาล้มละลายและยากจนไร้อาชีพ ไม่รู้มีฐานะทางเศรษฐกิจเท่าจีนฮกเกี้ยน ซึ่งมีฐานะเดิมสูงกว่า (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2529: 62) ส่วนใหญ่ของคนเหล่านี้จึงเข้ามาประกอบอาชีพด้านการเกษตรและการค้าเล็กๆ โดยเข้าไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่เป็นเรือสวนที่อยู่ลึกเข้าไปจากแม่น้ำ เฉพาะเขตคลองบางหลวงแถบ วัดหนูหรือ วัดอัมพรสวรรค์ นิราศเมืองเพชรของท่านสุนทรภู่ระบุว่า ละแวกสวนดังกล่าวมีคนจีนเข้าไปเลี้ยงหมู ทำสวน ปลูกผัก และหมากพลู จำนวนมาก การสร้างวัดหนู

น่าจะเป็นร่องรอยที่แสดงว่า วัดดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับชุมชนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เลี้ยงหมูและขายหมู (กาญจนาคพันธุ์ 2519 (1): 9, สัจจิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530: 110)

ชุมชนที่ค่อนข้างปรากฏหลักฐานว่าตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างกระจัดกระจายในเมืองธนบุรี คือ *ชุมชนมอญ* ในฐานะที่เป็นผลพวงของการทำสงครามที่มีการกวาดต้อนครัวเรือนและผู้คน ชาวมอญได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแถบอยุธยาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อถึงสมัยพระเจ้าตากสิน ได้มีการรวมเอามอญทั้งหมดมาไว้เป็นไพร่หลวงมิให้สังกัดเจ้านายหรือขุนนางอื่น โดยทรงตั้งให้พระยาบำเรอภักดิ์ซึ่งเป็นคนมอญเป็นหัวหน้าควบคุมเลกมอญ ปรากฏนามต่อมาว่า *พระยารามัญวงศ์* ที่ *จักรีมอญ* มอญจึงเป็นกำลังที่สำคัญของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งก็สอดคล้องกับการตั้งถิ่นฐานของชาวมอญ ที่ถูกจัดให้อาศัยอยู่ไม่ไกลจากบางกอกหรือธนบุรี (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2529: 225)

ร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของชาวมอญเฉพาะในธนบุรีเองเริ่มจากที่ปรากฏชื่อ *คลองมอญ* มาตั้งแต่สมัยธนบุรี ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐานว่าน่าจะได้อิทธิพลมาจากการที่มอญเข้ามาอาศัยอยู่ (นรินทรเทวี 2516: 204) มีชุมชนมอญปรากฏอยู่ที่ *บางกระบือ* *ริมคลองบางกระบือ* อันเป็นคลองที่แยกจากคลองสนามชัย (สัจจิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530: 86) การเข้ามาของชาวมอญในถิ่นนี้มีที่มา 2 ทาง ทางหนึ่งเล่าว่าได้อพยพหนีภัยสงครามพม่ามาจากหงสาวดีทางแม่สอด วังช้า ผ่านลงมาทางอยุธยา กรุงเทพฯ แล้วมาตั้งถิ่นฐานอีกสายหนึ่งผ่านเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ชาวมอญได้สร้าง *วัดบางกระบือ* ที่มีลักษณะเฉพาะ

แบบมอญ-พม่าไว้ประจำชุมชนของตน นอกจากวัดบางกระบือก็ยังมียอดมอญปรากฏอยู่ในเขตนี้อีก อาทิ *วัดราชคฤห์* หรือ *วัดบางยี่เรือมอญ* บริเวณริมคลองบางหลวง และ *วัดหงส์รัตนาราม* ริมคลองบางกอกใหญ่

สำหรับชุมชนเขมรก็เช่นเดียวกับมอญ ที่มีการอพยพเข้ามาด้วยเหตุของสงคราม โดยมีการอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งตั้งแต่สมัยอยุธยาหรือธนบุรี มีการตั้งบ้านเรือนแถบทุ่งนาบริเวณริมคลองบางปะแก้ว พื้นที่เขตบางขุนเทียนต่อกับราชบุรีบูรณะ (สัจจิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530: 89) ชาวเขมรได้สร้างวัดประจำหมู่บ้าน คือ *วัดทุ่งหรือวัดโพธิ์ทอง* ในปัจจุบัน มีอาชีพทำนา ซึ่งในสมัยก่อนต้องส่งผลผลิตส่วนหนึ่งให้กับขุนนางในวังที่เป็นเจ้าของนาบริเวณนี้ ชุมชนแห่งนี้ภายหลังได้เปลี่ยนจากการทำนามาทำสวนหมากและสวนส้ม จึงมีการขุดคลองเล็กๆ เป็นลำประโดงจากหลังวัดทุ่งระหว่างคลองบางปะแก้วกับคลองชีเหล็ก เพื่อชักน้ำเข้าสวน และใช้เป็นเส้นทางสัญจรไปออกคลองอื่นๆ เรียกกันว่า *คลองเขมร* แต่ดูเหมือนคนเขมรเองจะรังเกียจชื่อนี้ ต่อมาจึงได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น *คลองเจ้าคุณ* เนื่องจากที่ดินในบริเวณนี้เป็นของเจ้านายผู้มีบรรดาศักดิ์ (สัจจิตต์ วงษ์เทศ (บก.) 2530 :86-87)

นอกจากนั้นก็ยังมิชนเชื้อชาติอื่นๆ ปรากฏอยู่เป็นกลุ่มก้อนเล็กๆ อาทิ *ชุมชนลาว* จากภาคเหนือ ที่ถูกกวาดต้อนลงมาหลังสงครามสมัยรัชกาลที่ 1 เข้ามาอาศัยอยู่บริเวณ *บ้านข้างหล่อ* หรือ *บ้านหล่อ* และในรัชกาลที่ 3 หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ได้ *เชลยลาว* เข้ามาตั้งบ้านเรือนในกรุงเทพฯ ก็มีพวกของเจ้าอนุวงศ์ไม่เข้าด้วยกับ

เจ้าอนุวงศ์มาตั้งบ้านเรือนที่ *บางยี่ขัน* (ชัย เรืองศิลป์: 2519: 280, ทิพากรวงศ์ 2504 (1): 75)

บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ นอกจากจะเป็นที่ตั้งของบ้านกุฎีจีนแล้ว ก็ยังมีชุมชนของชนต่างชาติที่นับถือศาสนาคริสต์ คือพวกที่สืบเชื้อสายมาจากพวกโปรตุเกสที่รักษาป้อมเมืองธนบุรีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาอยู่ที่ *บ้านกุฎีฝรั่ง* ชุมชนนี้ได้สร้างวัดในนิคมโรมันคาทอลิก คือ *วัดซางตาครูส* ในสมัยธนบุรี โดยได้รับพระราชทานเงินกับที่ดินสำหรับสร้างวัดจากพระเจ้าตากสิน (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39: 63-67) ในสมัยรัชกาลที่ 3 บริเวณบ้านกุฎีจีนได้ถูกสร้างขึ้นเป็นวัดใหม่คือวัดกัลยาณมิตร บ้านกุฎีฝรั่งจึงถูกรวมเรียกว่าบ้านกุฎีจีนไปด้วย (ประวัติวัดกัลยาณมิตร 2530: 3)

การที่ธนบุรีประกอบไปด้วยคนจากหลายเชื้อชาติกระจายอยู่ทั้งในตัวเมืองและที่อยู่ห่างไกลออกไปตามเรือกสวนไร่นา กลุ่มชนเหล่านี้ได้มีส่วนสำคัญในการสร้างสรรค์ชุมชนและวัฒนธรรมโดยอาศัยพื้นฐานจากวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน และก่อให้เกิดเป็นชุมชนใหม่ที่มีวัฒนธรรมอันหลากหลายขึ้นที่นี่

ธนบุรีกับสวนผลไม้และสวนผัก

นอกจากธนบุรีจะมีความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านและเมืองท่าแล้ว ธนบุรีก็ยังปรากฏชื่อเสียงเป็นที่รู้จักแพร่หลายในฐานะที่เป็นที่ตั้งของสวนผลไม้ชั้นเลิศ ชาวสยามแต่โบราณมีการแบ่งเขตสวนตามพื้นที่ตั้งอย่างกว้างๆเป็น *สวนใน* และ *สวนนอก* *สวนใน* หมายถึงสวนที่ปรากฏอยู่ตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่เมืองนนทบุรี บางกอก ลงไปจนถึงเมืองพระประแดง

(สมุทรปราการ) ส่วน *สวนนอก* หมายถึงสวนตามลำแม่น้ำแม่กลอง มีที่บางช้าง เมืองสมุทรสงคราม เป็นต้น (สารันสมเด็จฉบับที่ 526 2505: 118) และมีการที่คนสยามมักพูดกันติดปากว่า *สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง* หรือ *บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน* (กาญจนาศุภมิตร 2519(3): 31, ส.พลาายน้อย 2518: 12)

ลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสเมื่อเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้บันทึกถึงสวนผลไม้เขต *สวนใน-บางกอก* ไว้ว่า สวนผลไม้ตัดไปในเขตแขวงบางกอก ยาวไปตามลำน้ำยาว 4 ลี (560 เส้น) ขึ้นไปทางจะไปพระมทานครสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ถึงที่ซึ่งมีนามตลาดขวัญ (เมืองนนทบุรี) นั้น เลี้ยวเมืองนี้ให้เอร็ดอร่อย สมที่พลเมืองสยามชอบกินเป็นอย่างที่สุด ข้าพเจ้าหมายความว่า มีผลไม้อย่างต่างชนิดกัน (ลาลูแบร์ 2505: 11)

อาณาบริเวณของสวนปรากฏให้เห็นชัดบริเวณริมฝั่งทั้งสองของแม่น้ำเจ้าพระยา หากแต่บริเวณที่ลึกเข้าไปในแผ่นดินสวนจะปรากฏให้เห็นแพร่หลายเฉพาะฝั่งธนบุรีซึ่งเป็นบริเวณที่ดอน และมีการก่อสร้างคูคลองอย่างเป็นระบบต่อเนื่อง ในขณะที่พื้นที่ส่วนใหญ่ของกรุงเทพฯ ยกเว้นบริเวณ ริมแม่น้ำ ยังคงมีสภาพเป็น *ที่ลุ่มน้ำขัง* ตลอดปี (swamp) ที่เรียกกันว่า *“ทุ่งทะเลตม”* ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา และได้ใช้ทำนาหลวงเพื่อเป็นเสบียงสำหรับกองทัพมาตั้งแต่สมัยธนบุรี (พิชิตปรีชากร 2515: 16, พันจันทนุมาศ 2480: 78) ดังมีชื่อทุ่งต่างๆ ปรากฏ อาทิ ทุ่งพระเมรุ (สนามหลวง) ทุ่งพญาไท ทุ่งส้มป่อย ทุ่งมักกะสัน ทุ่งบางกะปิ ทุ่งมหาเมฆ อันเป็นสภาพที่มีมาจน

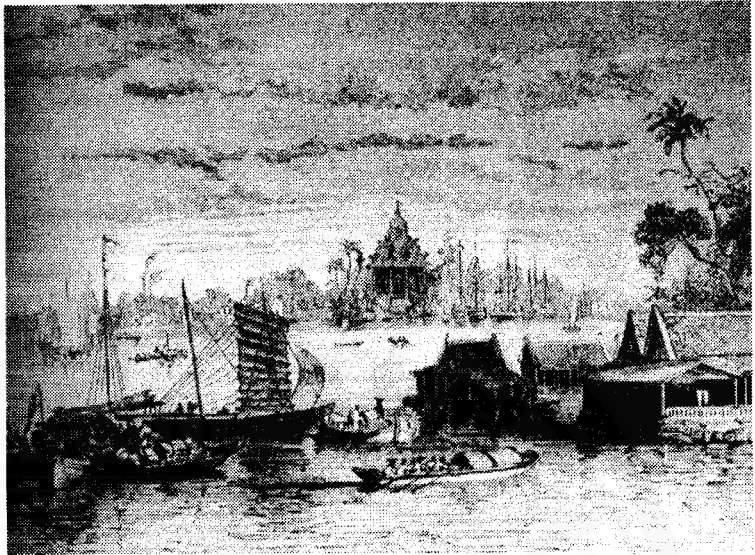
ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 (กาญจนาคพันธุ์ (1) 2519: 9, ส. พลายน้อย 2518: 12-13)

บันทึกการเดินทางของเจ. จี. เคอนิก (J.G.Koenig) ซึ่งเดินทางจากอินเดียมายังสยาม และมะละกาในปี พ.ศ. 2311 บรรยายลักษณะของสวนในเขตนี้ว่า สวนปรากฏอยู่ตามสองฝั่งแม่น้ำมีขนาดกว้าง 100-1,000 ฟุต ต่อจากนั้นออกไปเป็นเขตนาข้าวกว้างไกลสุดสายตา (Koenig 1864: 162 อ้างถึงใน Takaya and Narong 1982: 83) ลักษณะที่สำคัญของสวนในเขตนี้ก็คือ มีการขุดคู หรือท่อร่องตัดกันไปมา ขนาดกว้างพอคนข้ามได้ จุดประสงค์ก็เพื่อยกระดับพื้นดินให้สูงขึ้น และขณะเดียวกันก็เพื่อช่วยป้องกันมิให้น้ำท่วมบ่อยเกินไป คำอธิบายนี้สอดคล้องกับคำบรรยายของกาญจนา นาคันนันทน์ เมื่อกล่าวถึงสวนที่คลองบางพรหม ซึ่งเป็นคลองแยกจากคลองบางกอกน้อยไว้ว่า

“...การทำสวนที่บางพรหม เขาต้องยกร่องให้สูงขึ้นมามีถนนั้นน้ำจะท่วม เขาจะยกร่องยาวๆ ขนานกันหลายร่องแล้วก็เว้นที่ไว้รอบๆ ร่องนั้น ทำทางระบายน้ำเข้าออกในร่อง ถ้าน้ำมากก็ปิดปากทาง ที่ๆ เว้นไว้รอบสวนนี้ก็คือ คันกันน้ำ มิให้น้ำท่วมต้นไม้นั่นเอง คันรอบร่องสวน นอกจากจะใช้เป็นทางเดินได้รอบสวนแล้ว ยังปลูกต้นไม้ได้อีก สวนที่ยกร่องและมีคันดิน รอบได้แปลงหนึ่งๆ นี้เรียกว่า สวนหนึ่งชนิด จำนวนที่ดินมากน้อยไม่มีกำหนดอาจจะเป็นชนิดเล็กใหญ่อย่างไร ตามแต่ลักษณะของพื้นที่ๆ เขาจำเป็นต้องจัดระดับน้ำให้พอดีๆ กับชนิดของต้นไม้ที่จะปลูกบนร่อง...” (กาญจนา นาคันนันทน์ 2536: 173)

จุดประสงค์ที่สำคัญของการ *ยกร่องสวน* จึงเป็นการจัดระบบชลประทานในระดับชาวบ้าน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศที่จะให้เอื้อต่อการเพาะปลูก โดยเฉพาะการแก้ปัญหา น้ำท่วมขัง ขณะเดียวกันการทำสวนที่มีการยกร่องก็เป็นเครื่องหมายที่แสดงให้เห็นด้วยเช่นกันว่า มีการพัฒนาอาชีพการทำสวนอย่างเป็นการเฉพาะ และมีรายได้จากการขายผลผลิตจนรัฐสามารถเรียกเก็บภาษีอากร *ต่านานอากรสวนใหญ่* อันเป็นกฎหมายว่าด้วยการเก็บภาษี “*อากรสวน*” ในสมัยรัชกาลที่ 3 ระบุเขตที่เรียกว่า “*เขตสวนใหญ่*” ว่าคือลักษณะของพื้นที่สวนที่มีการ *ขุดร่องยกเป็นคันสวน* เขตดังกล่าวประกอบด้วยพื้นที่จังหวัดกรุงเทพฯ (รวมธนบุรีเข้าไว้ด้วย) เมืองนนทบุรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนครไชยศรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี พร้อมให้รายละเอียดชนิดของผลไม้ที่ต้องเก็บเป็น *อากรสวนใหญ่* ซึ่งเป็นอากรที่มีอัตราสูงที่สุดไว้ 8 ชนิด คือ หนาก มะพร้าว พลู มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด และลางสาด (ดำรงราชานุภาพ 2515: 214)

ในบรรดาผลไม้ที่เรียกเก็บ *อากรสวนใหญ่* นั้น พบว่าผลไม้ที่ปลูกกันมากและมีคุณภาพดีจนถือเป็นสินค้าสำคัญนั้นสวนใหญ่อยู่ในเขตที่เรียกว่า *เขตสวนใน* เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ให้รายละเอียด เกี่ยวกับผลไม้ไว้ในหนังสือ “*เรื่องสวน*” ว่า สำหรับทุเรียนนั้นพบอยู่ที่ *บางบน* คือเขตสวนในคลองบางกอกน้อยนั้น เป็นทุเรียนดี มีชื่อเฉพาะต้นพันธุ์ ผลโตงาม สีเนื้อเหลือง แต่หยาบ รสมันมากกว่าหวาน ชื่อขายกันได้

แม่น้ำเจ้าพระยา หน้าโบสถ์อัสสัมชัญ ฟังที่ใช้จอกเรือสินค้า คือ ฟังธนบุรี

ที่มีอัตราต่ำกว่าอากรสวนใหญ่ ได้แก่ สวนเงาะ และสวนสะทอน (กระท้อน) เงาะนั้นมีส่วนดีที่ต่ำลงบ้างยี่สิบมีราคาดีกว่าที่อื่น ส่วนสะทอนนั้นพบว่าที่บางบัวทองในคลองอ้อมเมืองนนทบุรีได้ชื่อว่าเป็นอย่างดีกว่าที่อื่น โดยเฉพาะพันธุ์ที่มีชื่อว่า นิ่มนวล นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดมาก ถึงกับทรงยกเว้นอากรพระราชทาน

นอกจากนั้นก็ยังมีต้นไม้ล้มลุก และไม้เสกเครื่องที่จัดเป็นสวนขึ้น คืออ้อย พบว่าอ้อยจีนที่ตำบลบางใหญ่ในคลองบางกอกน้อยมีรสหวานดีกว่าที่อื่น จนลูกคำที่ขายเร่ร้องเป็นคำกลอนกระหับ กันว่า *ซื้ออ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง แม่เอ๋ย* (กาญจนาศพนธ์ 2519 (1): 24) แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเอง *อ้อยจีนบางใหญ่* ได้เสื่อมทราลงไป ไม่ใคร่มีใครปลูก กลับกลายเป็นที่นำไปหมด อ้อยจีนจึงเลื่อนไป

ปลูกองกามอยู่บริเวณบางแวก บางเชือกหนัง ซึ่งเป็นตำบลริมคลองที่ต่อจากคลองมอญ เขตตลิ่งชัน แต่อ้อยไทยที่บางโควัดยังคงเป็นอ้อยที่มีชื่อเสียงดีอยู่ในสมัยนั้น เพราะมีรสหวานฉ่ำและอ่อน สำหรับผลฝรั่งซึ่งกล่าวกันว่าเป็นผลไม้จีนนั้น เป็นสวนมีผลและรสดีอยู่ที่บางเสาธง เขตบางกอกน้อย (ภาสกรวงศ์ 2515: 175)

มีข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งจากตำนานอากรสวนใหญ่ระบุว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นผลไม้ประเภทส้ม อาทิ ส้มโอ ส้มแก้ว ส้มเกลี้ยง ส้มเทพรส ส้มมะแป้น ส้มจุก ส้มเปลือกบาง (ส้มเขียวหวาน) นั้นถือเป็นผลไม้ที่โปรดฯให้ยกเว้นไม่ต้องเสียอากร (ตำนานสวนใหญ่ :207) จนถึงรัชกาลที่ 6 ในปี พ.ศ.2456 จึงมีการเรียกเก็บอากรผลไม้ประเภทนี้โดยรวมอยู่ใน *อากรสมพัตสร* (อรรถิพย์ เทสสิริ 2524: 149)

นอกจากการทำสวนพลู ชาวจีนที่เข้ามาตั้ง

ถิ่นฐานจัดได้ว่าเป็นชาวสวนที่ดีเยี่ยมในการเพาะปลูกผักต่างๆ หมอบลัดเลย์ได้กล่าวถึงสวนของชาวจีนที่อยู่ลึกเข้าไปจากแม่น้ำในปี พ.ศ. 2379 ว่า

“มีการทำสวนกันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยมาก อาจจะพูดไม่ได้ว่าเป็นสวนที่มีคุณภาพดีเลิศ แต่ทว่าเป็นสวนที่งดงามดี มีร่องถั่ว...ผักกาดหอม ต้นหอม หัวไชเท้า (หัวผักกาด) ใบพลู และหมาก ซึ่งปลูกกันเป็นส่วนใหญ่ในสวน ชาวสวนอาศัยอยู่ในกระท่อกละเล็กละเล็ก ภายในอาณาบริเวณไรสวนของคน มีสุนัขเฝ้าสวนเป็นจำนวนมาก และมีเล้าหมูส่งกลิ่นตลบอบอวล” (สกินเนอร์ 2529: 113-114)

ชาวจีนนิยมใช้ปุ๋ยหมักรดผัก และปลาเน่าเป็นปุ๋ยรดเถาพุดและวัคน้ำจากท้องร่องรดพืชไปเรื่อยๆ การเลี้ยงหมูทำไปพร้อมๆ กับการทำสวนเพื่อจะได้ใช้ทั้งมูลและเศษผัก ในขณะที่คนไทยไม่นิยมเลี้ยงและฆ่าหมู เพราะกลัวบาปตามหลักธรรมในพุทธศาสนา อาชีพที่ทำกำไรมากนี้จึงตกแก่ชาวจีน

สำหรับเมืองบางกอกหรือธนบุรี การทำสวนผลไม้และสวนผักมีความเหมาะสมกับสภาพทางธรรมชาติของพื้นที่เขตนี้ที่มีความอุดมสมบูรณ์ กิจกรรมดังกล่าวจึงปรากฏและเป็นที่รู้จักแพร่หลายมานับตั้งแต่สมัยอยุธยา ในแง่หนึ่งกิจกรรมการเพาะปลูกดังกล่าวสามารถกระทำได้เป็นผลสำเร็จเนื่องจากชาวสวนในเขตนี้สามารถปรับเทคนิควิธีในการเพาะปลูกให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการจัดระบบคูคลอง การยกร่องและทำคันกันน้ำ การเลือกชนิดและพันธุ์พืช รวมถึงการรู้จักปรับเปลี่ยนพืชผลที่ปลูกให้สอดคล้องกับภาวะธรรมชาติ รวมถึงสภาพความต้องการ

ของตลาด

นาข้าว

นอกเหนือจากการปลูกผักและผลไม้ ธนบุรียังได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่ทำนาสำคัญที่เรียกว่า *นาสวน* ในขณะที่เขตของสวนผลไม้และผักอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำหรือตามฝั่งคลอง เขตที่เป็นนาจะอยู่ในบริเวณที่ถัดเข้าไป คืออยู่ทางด้านหลังหรือท้ายสวน มีการขุด *ลำประโดง* หรือ *คลองเล็กๆ* ต่อจากคลองไปถึงท้ายสวน เพื่อใช้เป็นเส้นทางสำหรับไปมาโดยทางเรือและได้ใช้น้ำสำหรับทำนา (Koenig 1894: 162, กาญจนา นาคินทร์ 2536: 65-66) ในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 5 เขตนายังคงมีปรากฏให้เห็นตั้งแต่เขตคลองบางกอกน้อยลงไปจนถึงบางลำภู คือ เขตคลองบางกอกใหญ่ และบริเวณที่อยู่ตอนใต้ลงไป (พิชิตปรีชากร: 2515: 160)

ลักษณะของนาสวน เป็นการทำนาใน *ร่องสวน* โดยใช้วิธีแบบ *นาดำ* (Transplanting) คือ มีการเพาะกล้าต้นข้าวในแปลงเพาะก่อน เมื่อข้าวโตพอกับความต้องการจึงถอนย้ายไปปักดำในที่นาที่ได้คราดไถเตรียมไว้ โดยปรกติการทำนาดำถือเป็นกรรมวิธีการทำนาที่ได้มีการพัฒนามาแล้วอย่างสูง ที่สำคัญคือต้องมีการควบคุมระดับน้ำในที่นาให้เหมาะสมกับความต้องการของข้าว โดยใช้ระบบคันกันน้ำ พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกเรียกว่า *ข้าวนาสวน* ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 ชนิดขึ้นอยู่กับระยะเวลาที่ใช้ในการเพาะปลูก คือเป็นข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก พันธุ์ข้าวนาสวนมีลำต้นสั้น จึงเหมาะสมกับสภาพของ *ร่องสวน* ที่มีการควบคุมระดับน้ำไว้แล้ว ส่วนใหญ่ไม่สามารถเติบโตได้ใน

สภาพภูมิประเทศที่มีน้ำท่วมสูง เพราะไม่สามารถ
โตทันกับความสูงของน้ำ แตกต่างจาก *ข้าวนาเมือง*
หรือ *นาทุ่ง* ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวในเขตนาห่วนซึ่งเป็น
เขตที่ลุ่มต่ำที่สุด

ข้าวนาสวนได้ชื่อว่าเป็นข้าวที่มีคุณภาพดีที่สุด
ม.ร.ว.สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง
ข้าว(ข้าว) ของประเทศสยาม ว่า ข้าวนาสวน โดย
เฉพาะที่ปลูกในที่นาที่ทางทะเลขึ้นมาพอสมควร
นั้น ถือเป็นข้าวอย่างดีที่สุด คือ มีเมล็ดแน่น
เปลือกมีมันเลื่อม ซึ่งมักถือเป็นเครื่องหมายว่าเป็น
ข้าวดีเกือบเสมอ ทั้งยังมีรสสุก ซึ่งผู้รู้จักเลือก
ข้าวดีย่อมจะชอบบริโภค ข้าวนาสวนถือเป็น ข้าว
ที่ขายได้ราคาแพง และเป็นข้าวส่วนใหญ่ที่ส่งออก
ไปขายยังต่างประเทศในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 และ
6 (สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ 2470: 4-7)

นอกจากนาสวนในเขตคลองบางกอกน้อยและ
บางลำในชวรัชกาลที่ 4-5 ได้มีการขยายเขตของ
นาใหม่เพิ่มขึ้นในเขตนี้ด้วย การขยายตัวของการ
ส่งข้าวเป็นสินค้าออกหลังสนธิสัญญาบาวริง ได้
กระตุ้นให้เกิดการขุดคลองขนาดใหญ่ ทั้งโดยรัฐ
และเอกชนเพื่อบุกเบิกที่นาเพิ่มขึ้น เฉพาะในเขต
นี้ได้เริ่มขึ้นในปีพ.ศ.2403 เมื่อรัชกาลที่ 4 โปรด
ให้ขุด *คลองมหาสวัสดิ์* เมื่อขุดเสร็จแล้วโปรดฯ
ให้ยกที่นาสองฝั่งคลองในเขตแขวงเมืองนนทบุรี
ธนบุรี (เขตตลิ่งชัน) และนครชัยศรี เป็นที่นาจำนวน
16,200 ไร่ พระราชทานแก่พระราชโอรสและ
พระราชธิดา โดยให้ไปไพร่ไปตั้งทำนาหรือให้ผู้อื่น
เช่าทำ (วงษานุประพัทธ์ 2484: 134) ในการทำงาน
เขตนี้ในระยะแรกก็มีอยู่อย่างเบาบาง เนื่องจาก
เศรษฐกิจยังโตไม่ทันกับพัฒนาการของการขุดคลอง
จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 คือปีพ.ศ.2438 จึงมีรายงาน

ของทางราชการถึงการที่มีผู้คนเข้าไปตั้งทำนาจน
เต็มพื้นที่ จนถึงกับมีการรุกล้ำที่ดินกันเกิดขึ้น
(ทานาเบ้ 2518: 87)

การขุด *คลองภาษีเจริญ* ในปีพ.ศ.2410 นอก
จากจะเป็นประโยชน์ในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล
จากเมืองสมุทรสาครแล้ว ในระยะเวลาต่อมาก็ได้
มีผลให้เกิดการพัฒนาทั้งการทำสวนผลไม้ สวน
ผัก และการทำนาข้าวในเขตสองฝั่งคลองอย่าง
แพร่หลาย รายงานของพระยาวิเศษโภชนา
ข้าหลวงเทศาภิบาลที่ออกไปตรวจคลองภาษีเจริญและ
คลองดำเนินสะดวก (เมืองราชบุรี) เมื่อปีพ.ศ.2452
(ปลายรัชกาลที่ 5) ระบุว่า

“...สวนผลไม้ในแคว้นนี้ได้ตรวจดูตามตาเห็นมี
หมากเปนนพื้นที่หนึ่ง พลูเปนนที่สองมะพร้าวเปนนที่สาม
กล้วยเปนนที่สี่ ส้มโอ กล้วย ฝรั่ง มะม่วง มะปราง
มีบ้างประปรายไม่มาก...มีพวกจีนยกร่องทำสวน
พริก หอม กระเทียม กล้วย อ้อย ผักต่างๆ บ้าง
ปะปนกันไปตั้งแต่ฝั่งคลองย่นขึ้นไปสัก 3 เส้น 4 เส้น เปน
เขตร *สวนผัก* ย่นสูงขึ้นไปบนท้องทุ่ง ทำนาทั้งล้น...
การทำนาในอำเภอภาษีเจริญ อำเภอหนองแขม
อำเภอกระทุ่มแบน ซึ่งอยู่ในบริเวณคลองภาษีเจริญนี้
นับว่าเปนดีได้ แต่หลักห้าไปหาหลักหกสองฝั่ง
คลอง มีไร่กล้วยอ้อยย่นขึ้นไปสูง 3 เส้น 4 เส้น พัน
ขึ้นไปที่เปนนทุ่งนาอีกเหมือนกัน...” (เน้นโดยผู้เขียน)
(หจช. กระทรวงเกษตร ข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วนรายงาน
เพิ่ม 1 ตอน 1)

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการขุดคลองในเขต
นี้เพิ่มขึ้นอีก 2 คลอง คือ *คลองทวีวัฒนา* และ
นราภิรมย์ สำหรับครองทวีวัฒนา การขุดคลองนี้
ได้ทำให้เกิดพื้นที่สำหรับทำนาในเขตนี้เพิ่มขึ้น
27,500 ไร่ ขณะที่ในเขตคลองนราภิรมย์ก็ทำให้

เกิดพื้นที่นาเพิ่มขึ้นอีก 43,200 ไร่ พื้นที่นาที่ได้เพิ่มขึ้นใหม่นี้ก็ได้มีการบุกเบิกทำนาเพิ่มขึ้นมาโดยลำดับ และถือเป็นผลของการทำนาค้ำด้วยกันทั้งสิ้น เขตนาสวนนี้ในบางสวนก็ได้มีการพัฒนาปรับเปลี่ยนไปเป็นสวนผลไม้ในเวลาต่อมา แต่ก็ยังมีบางสวนที่ยังคงเป็นเขตนาอยู่ต่อมาจนถึงปัจจุบัน

บทสรุป

ชุมชนบางกอกเมื่อแรกเริ่มถือกำเนิดนั้นเป็นเพียงชุมชนเล็กๆ ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใกล้กับอ่าวไทย ความสำคัญในระยะต้นคงมีไม่มากนัก ชุมชนบางกอกได้เติบโตขึ้นพร้อมกับความเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจการค้าและการเมืองของราชอาณาจักรอยุธยา การที่อยุธยาเล็งเห็นความสำคัญที่จะต้องมีเส้นทางลัดเพื่อแก้ปัญหาความคดโค้งของแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนให้เกิดการขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ ซึ่งมีผลทำให้ลักษณะธรรมชาติของแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดการเปลี่ยนแปลง สถานการณ์ทางการเมืองอันเป็นผลจากการขุดคลองนี้ก็คือ ธนบุรีได้เจริญเติบโตขึ้นในฐานะเมืองหน้าด่าน มีการสร้างป้อมค่ายขึ้นที่ธนบุรีเพื่อควบคุมเส้นทางการค้าที่จะไปยังกรุงศรีอยุธยาติดตามมา ความสำคัญในฐานะ

เมืองได้มาถึงจุดสูงสุด เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชได้สถาปนาเมืองธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวง ด้วยเหตุผลของความเหมาะสมในแง่ยุทธศาสตร์ ที่เอื้อต่อการก่อร่างสร้างตัวใหม่ภายหลังการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา

ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา ลักษณะธรรมชาติของดินดอนสามเหลี่ยมมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในเขตนี้ ลักษณะของพื้นดินที่เป็นที่ราบลุ่มและมีน้ำท่วมขังอยู่เสมอ นั้นมีผลต่อการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินของผู้คนในบริเวณนี้ที่จำเป็นต้องมีการปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับสภาวะทางธรรมชาติ เห็นได้ตั้งแต่การเลือกบริเวณที่ตั้งของชุมชน การจัดระบบคูคลองและคันกันน้ำเพื่อการคมนาคม การค้า และการผลิตทางด้านเกษตรกรรม การเติบโตของธนบุรีในช่วงเวลาของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานและต่อเนื่องชี้ให้เห็นถึงความสำเร็จของผู้คนในท้องถิ่นที่มีความสามารถและศักยภาพในการปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับสภาวะธรรมชาติ และในหลายกรณีก็เป็นความพยายามเอาชนะอุปสรรคข้อขัดข้องที่ธรรมชาติเป็นผู้กำหนด

บรรณานุกรม

กาญจนา คัพันธ์

- 2519 *เมื่อวานนี้* ตอนเด็กคลองบางหลวง เล่ม 1-3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์.

กาญจนา นาคั่นทน

- 2536 *เธอเป็นเพียงแหวนพลอย* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า.

กิตติ ตันไทย

- 2520 “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ.2367-2453)” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์
มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ขจร สุขพานิช

- 2509 *เอกสารในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ อนุสรณ์แด่โชติ สุวรรณชิน* พิมพ์แจกในงาน
พระราชทานเพลิงศพโชติ สุวรรณชิน 4 มิถุนายน 2509. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บรรหาร.
- 2518 *ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา*. ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-
วิโรฒ ประสานมิตร
- 2518 *ข้อมูลจากอดีต*. พระนคร: สำนักพิมพ์เคล็ดไทย.
- 2521 *ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.1600-2310*. ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร
- 2521 “อัจฉริยะของขุนหลวงตาก” ในหนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์
พิเศษ ขจร สุขพานิช.

คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมธรณีวิทยา

- 2530 *พจนานุกรมศัพท์ธรณีวิทยา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.คุรุสภา
- 2505 *กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1-4*. กรุงเทพฯ.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

- 2524 *เรื่องของสองนคร*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา.

ชาวดั่นสน

- 2518 *ประวัติสมัยดั่นสน*. กรุงเทพฯ: การพิมพ์ไชยวัฒน์.

ชูศิริ จามรมาน

- 2525 “บทบาทของคลองในสมัยรัตนโกสินทร์” บทความบางเรื่อง จาก วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ปีที่ 4-5 (ธันวาคม 2523 ถึง ธันวาคม 2525) หน้า 193-220.

แซร์แวนส, นิโกลาส

- 2506 ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
พระนคร: วังบูรพา.

ชัย เรื่องศิลป์

- 2519 ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ.2352-2453. ด้านสังคม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา

- 2515 “ตำนานอากรสวนใหญ่” ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ 16 ตำนานอากรบางอย่าง.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

ตาซาร์ด, บาทหลวง

- 2519 จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศไทย. นายสันต์ ท.โกมลบุตร แปล. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์บรรณกิจ

ทานาเบ้, ซีเกฮารุ

- 2518 “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย” วารสารธรรมศาสตร์
ปีที่ 5 เล่มที่ 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519.

ทัศนีย์ ศุภเมธี

- 2529 เมืองธนบุรี. ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมวิทยาลัยครูธนบุรี กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา

- 2526 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
2504-2505 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1-2. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.

เทพชู ทับทอง

- 2518 กรุงเทพฯในอดีต. กรุงเทพฯ: อักษรบัณฑิต.
2535 เล่าเรื่องไทยๆ เล่ม 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สองเรา.

นรินทร์เทวี, กรมหลวง

2516 จดหมายเหตุความทรงจำ. นายขจร สุขพานิช พิมพ์แจกเป็นมิตรพลี 9 มิถุนายน 2516

นิธิ เอียวศรีวงศ์

2529 การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม.

บลัดเลย์ ดี บี (บก.)

2408 จดหมายเหตุบางกอกรีคอร์เดอร์ เล่ม 1 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2408.

2416 หนังสืออักษรวิธานศรียะ. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์ พ.ศ.2514

บุปผนาภ สุวรรณมาศ.

2525 การสร้างบ้านแปลงเมืองรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: โครงสร้างเมืองทางด้านประโยชน์ใช้สอย
2325 - 2525. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปิยนภ บุนนาค (บก.)

2525 คลองในกรุงเทพฯ ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ
200 ปี พ.ศ.2325-2525. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39

2490 พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ
นายวนิช ปานะนนท์ 27 มีนาคม 2490.

ประวัติวัดกัลยาณมิตร

2530 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย.

พนรัตน์, สมเด็จพระ

2505(1) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. พระนคร: คลังวิทยา.

2505(2) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 พระนคร: โอเดียนสโตร์.

2511 พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1-2 พิมพ์ครั้งที่ 6 ในงานบรรจุศพ นายได้ตั้ง
พรประภา วันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2511

พันจันทนุมาศ (เจิม)

2480 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า
จุลจักรพงษ์ โปรดให้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอกพระยาสิริจุลเสวก
13 พฤศจิกายน 2480.

พิชิตปรีชากร, กรมหลวง

“เรื่องทำนา” *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค 3*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา หน้า 139-164.

ภาสกรวงศ์, พระยา

2515 “เรื่องสวน” *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาค 3*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา หน้า 165-190.

ลาอุแบร์, มองสิเออร์ เดอ

2505 *จดหมายเหตูลาอุแบร์ เล่ม 1*. พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงแปล.
กรุงเทพฯ: อรุณสภา.

วิชชุตา วุฒาติตย์

2519 “ชนบุรีลักษณะเมืองสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์” *วิทยานิพนธ์ปริญญา ศิลปศาสตร์*
บัณฑิต โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วงษานุประพัทธ์, เจ้าพระยา (รวบรวม)

2484 *ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอก
เจ้าพระยวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว.สท้าน สนิทวงศ์)

ศิลปากร, กรม

2491 *เรื่องจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระโสภณ
อักษรกิจ (เสก สมิตะศิริ) 12 มิถุนายน 2491.

ศรีศักร วัลลิโภดม สัจจิตต์ วงษ์เทศ

2525 *กรุงเทพมาจากไหน?* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา.

ศรีศักร วัลลิโภดม

2535 *สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรี*
อยุธยาราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ส.พลายน้อย

2518 *เล่าเรื่องบางกอก*. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

สกินเนอร์, เจ วิลเลียม

2529 *สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* พรณี นัตรพลรักษ์ และคณะ
แปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.)

2530 *บางขุนเทียน: ส่วนหนึ่งของแผ่นดินไทย และกรุงรัตนโกสินทร์* พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นท.สุขุม บุนปาน รน. 28 มีนาคม 2530 ณ วัดนางนองวรวิหาร.

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา

2529 *น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชจำกัด.

สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ม.ร.ว.

2470 *เช้าของประเทศสยาม* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตรีม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา

อรทิพย์ เทสลิริ

2524 "การถือครองที่ดินในประเทศไทย (พ.ศ.2444-2475) ศึกษาเฉพาะกรณีมณฑลกรุงเทพฯ" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อัษฎางค์ โปราณานนท์

2525 "การคมนาคมทางน้ำในกรุงเทพฯ" บทความบางเรื่อง จาก *วารสารศิลปากร ฉบับพิเศษ* กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ปีที่ 4-5 (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525) หน้า 177-192.

Ishii, Yoneo (ed)

1978 *Thailand: A Rice-Growing Society*. Center of South East Asian Studies, Kyoto University. Honolulu: University Press of Hawaii.

Koenig, J.G

1894 "Journal of a Voyage from India to Siam in 1779". *Jour. Straits Branch of Royal Asiatic Soc.* vol.26, PP.58-201.

Takaya, Yoshikazu

1971 "Phisiography of Rice Land in the Chao Phraya Basin of Thailand" *The Southeast Asian Studies*, Vol.9, No.3 (1971) Kyoto, PP.375-397.

Takaya, Yoshikazu and Narong Thiramongkol

1982 *Chao Phraya Delta Of Thailand*. Center For Southeast Asian Studies. Kyoto University.

Tanabe, Shigeharu

1979

Historical Geography Of The Canal System In The Chao Phraya Delta From The Ayutthaya Period To The Fourth Reign Of The Ratanakosin Dynasty. Discussion Paper No.95 The Center for Southeast Asian Studies. Kyoto University.